УДК 791.43.03

Е.П. Алексеева

1920–1930 ЕЛЛАРДА ТАТАРСТАНДА КИНО СӘНГАТЕ БАРЛЫККА КИЛҮ
(«Татаркино»ның 100 еллыгы уңаеннан)

На основе архивных материалов автор раскрывает проблемы становления и развития киноискусства Республики Татарстан: историю создания документальных и игровых фильмов, «Булат Батыр», «Мои университеты» первой в Поволжье киноорганизации «Таткино». Рассматриваются организационные вопросы по созданию татарского отделения Союзкинохроники – Казанской студии кинохроники 1 апреля 1932 года.

Ключевые слова: киноискусство, Казань, татарская культура, кинотеатр, кинофильм, режиссёр, актёр.

Based on archival materials, the author reveals the problems of the formation and development of cinema in the Republic of Tatarstan: the history of the creation of documentaries and feature films, «Bulat Batyr», «My Universities» of the first film organization in the Volga region «Tatkino». Organizational issues on the creation of the Tatar branch of Soyuzkinokhronika – the Kazan newsreel studio on April 1, 1932 are considered.

Keywords: cinematography, Kazan, Tatar culture, cinema, film, director, actor.

Татарстанның кино сәнгате бик катлаулы иҗтимагый-сәяси шартларда барлыкка килә һәм үсә. Аның оешу еллары ТАССР төзелү белән тәңгәл килә. Совет строе урнашкан чорда Казанда сәяси хәл тотрыклы булмый. Мәскәү баштан ук «кызыл империя» картасында Татарстанны һәм аның партия оешмасын иң «кайнар нокталарның» берсе дип билгели [Султанбеков, с. 6]. 1925 елга кадәр Казанда өлкә комитеты секретарьлары ел саен диярлек алмашынып тора, Үзәк Комитет комиссияләре дә бирегә еш җибәрелә.

Шуңа да карамастан, 1924 елның 13 февралендә Казанда беренче кино оешмасы эшли башлый. Ул яшь республиканың кино җитештерү һәм кино прокатын да үз кулларына ала. Моңарчы сакланып калган кинотеатрларда кино күрсәтү белән «Совкино», «Севзапкино» прокат конторалары һәм шәхси эшмәкәрләр шөгыльләнгән. Алар арасында конкуренция көчле булган.

Озакка сузылган һәм катлаулы сөйләшүләрдән соң Татарстан Халык мәгариф комиссариаты (Татнаркомпрос) белән Дәүләт киносы (Госкино) арасында шартнамә төзелә. Шуның нигезендә беренчесе ТАССР, шулай ук күрше автоном өлкәләр территориясендә монополияле кинопрокат хокукына ия була. «Таткино» Татар кинематография берләшмәсенең уставы пай башлангычларында эшләнә.

Яңа оешмага дәүләт тарафыннан бүлеп бирелгән акча гына җитми, шуңа күрә «Таткино» дәүләт предприятиеләренә кинематография берләшмәсе пайчылары булырга тәкъдим итә. Җәмәгатьчелек әлеге тәкъдимне игътибарсыз калдыра. Шуннан соң Халык мәгариф комиссариаты кинотеатрларның шәхси арендаторлары белән хезмәттәшлек итәргә мәҗбүр була. Иң кулай тәкъдимне «Электро» кинотеатрының шәхси пайчылары В. Егоров, В. Лавров һәм А. Ширшов кертә, Халык мәгариф комиссариаты коллегиясе аны шунда ук кабул да итә. Яңа Устав раслана.

«Таткино»ның устав капиталы 25 мең сум тәшкил иткән. Халык мәгариф комиссариаты үз өлешен акчалата түгел, ә кинематография инвентаре һәм мөлкәт белән керткән (13 мең сум); шәхси пайчыларныкы 12 мең сум булып (алтын сумнарда), акча һәм төрле кинематография җиһазларыннан торган. Бәяләү-кабул итү комиссиясенең сакланып калган актында, аерым алганда, түбәндәгеләр теркәлгән: «установка для печатания кинематографических надписей, штатив для киноаппарата с вращающейся платформой, киноаппарат «Гомон», объективы, негативная киноплёнка» [НА РТ, ф. Р-144, оп. 1, д. 1, л. 8, 12].

«Таткино»да 113 кеше штатта торган, оешманың Мәскәүдәге рәсми вәкиле дә алар исәбенә кергән. Идарәнең беренче рәисе Х. Сәйфи озак эшләмәгән, аннары бу вазифада аны В. Егоров алыштырган.

1924 елның 13 февраленнән «Таткино» рәсми рәвештә эшли башлый. Эш приоритетлары Уставта беркетелә: «Акционерное общество Татарское кинематографическое объединение «Таткино» учреждается с целью обслуживания культурных запросов рабочих, красноармейцев и крестьян через кино» [НА РТ, ф. Р-144, оп. 1, д. 1, л. 8, 12]. Республика халкының татар телендәге фильмнарга ихтыяҗы зур булу ассызыклана. Кинохроника төшерүне җайга салу, Казанда һәм бөтен республика территориясендә прокат һәм кинотеатрларны эксплуатацияләүне берләштерү күздә тотыла.

1924 елның 1 октябреннән «Таткино» «чиста дәүләт учреждениесе»нә әйләнә. Берләшмә үзгәртеп корыла – шәхси капитал аның составыннан чыгарыла.

«Таткино»ның эшчәнлеге турында күпсанлы хисаплар һәм докладлар (айлап) сакланган. Бу материаллар нигезендә вакыйгаларның хронологиясен торгызырга мөмкин.

Кинопрокатны монополияләштерү максатында «Таткино» баштан ук кинокартиналар фондын оештыра. Моның өчен Мәскәүдә зур метражлы 29 кинокартина, моннан тыш, табигать күренешләре күрсәтелгән һәм комик 62 картина шәхси эшмәкәрләрдән сатып алына. Хезмәт күрсәтү өчен кирәкле картиналар фонды туплангач, «Таткино» үзенең игътибарын кантоннарга, ягъни республика районнарындагы шәһәрләргә юнәлтә. Кантоннарны һәрьяклап тикшерү өчен «Таткино» ышанычлы вәкилләр (7 кешесен) җибәрә, алар урыннарда аппаратураның, җиһазларның техник торышын, кинога йөрешне, эшнең гомуми куелышын өйрәнәләр.

«Таткино»га Казандагы сигез кинотеатр керә. Хосусый милекче мөлкәтендәге «Гри-Гри» (элеккеге «Олимп», соңыннан «Унион») шәхси кинотеатры монополияләштерелә, әлеге кинотеатрны картиналар белән тәэмин иткән «Севзапкино» белән килешү төзелә. Шул ук вакытта бәяләрне «Таткино» көйләп тора – барлык картиналар да аның накладнойлары буенча үткәрелә, моның өчен прокат бәясеннән 10 процент алына. Моңа өстәмә рәвештә «Севзапкино» үзе эшләгән районнарда дүрт агитация программасын бушлай куярга тиеш була.

Казанның төп кинотеатры саналган «Электро»да Октябрьгә кадәрге чордан ук музыкаль оркестр саклана. Аның составында түбәндәге уен кораллары була: беренче скрипка, альт, флейта, флейта-пикколо, контрабас, виолончель, кларнет, труба, икенче скрипка, тромбон, литавра, фортепьяно. Башка кинотеатрларда, һичьюгы, музыкаль трио эшли.

«Таткино»ның тырышлыгы белән, эшли башлап ярты ел узуга, беренче «Татар милли кинотеатры» ачыла (соңыннан «Чаткы» дип үзгәртелә). 400 урынга исәпләнгән залда «Таткино» кинолабораториясендә әзерләнгән татарча титрлы кинофильмнар күрсәтелә. Алар республикада гына түгел, аннан читтә – татарлар яшәгән төбәкләрдә дә бара. Әгәр ниндидер сәбәп аркасында татар телендәге титрлар булмаса, кинотеатрда «махсус нидачы-тәрҗемәче» эшли.

Кинога эшчеләр күпләп йөри алсын өчен, «Таткино» билгеләгән керү бәяләре 15 тән алып 25 тиенгә кадәр була, шулай ук ул эштә кредит бирү системасын кертә. Кызылармиячеләргә искәрмә ясала: алар кинотеатрларга бушлай йөри (ай саен якынча ике мең кеше). Моннан тыш, җәй көне «Таткино» атнага ике тапкыр хәрби хезмәткәрләргә түләүсез кино күрсәтә.

«Таткино» эшчәнлегендә иң мөһим юнәлешләрнең берсе – авылларда эшләү. Шушы максатны күздә тотып, бөтен республика сигез районга бүленгән булган, аларның һәркайсына күчмә кино һәм киномеханик бирелгән. Маршрут алдан ук эшләнгән, план буенча аена кимендә 20 фильм күрсәтү таләп ителгән. Шул рәвешле, 500 меңнән артык халык яшәгән 173 зур һәм кечкенә авылларга хезмәт күрсәтелгән.

Татарстан Республикасы Милли архивында бу эшләр турында мәгълүмат-фикерләр сакланган, анда Биләр авылы крестьяннарының, бигрәк тә яшүсмерләрнең, киносеансны беренче тапкыр, Көектә кинону бөтен революция дәверендә тәүге мәртәбә күрүләре искәртелә.

Казанда икенче зур («Электро»дан соң) кинотеатрны булдыру ихтыяҗы туа. Картиналарны башта аларда күрсәтеп, аннары түбәнрәк прокат бәяләреннән кантоннарга җибәрү күздә тотыла. Шәхси милекче Г. Фёдоровныкы булган «Унион»ны шундый икенче зур кинотеатр итәргә карар кылалар. Кинотеатр тулаем яңадан җиһазландырыла, мәрмәр баскычлар ясала, полотнодан яңа экран куела.

Эшчәнлек өлкәсен киңәйтергә теләп, беренче чиратта шәһәрнең эшчеләр яши торган һәм үзәктән читтәге районнары исәбенә, «Таткино» – «Адмиралтейский» һәм «Художественный»

кинотеатрларын, ә капиталь ремонттан соң Арча кырында «Палас»ны ача. Элеккечә үк «Пассаж» балалар кинотеатрында, шулай ук клубларда, шул исәптән Дәүләт сәяси идарәсе (ГПУ) клубында бушлай кино күрсәтелә.

«Таткино» эшендә ерып чыгып булмастай кыенлыклар белән дә очрашырга туры килә. Алар, аерым алганда, дәүләтнең салым сәясәте белән бәйләнгән. Салым йөкләмәсе буенча кинотеатрлар ресторан, кафе-шантан кебек сәүдә-сәнәгать предприятиеләренә тиңләштерелгән. Вак оешмалар өчен бу коточкыч авыр йөк булып чыга: 1925 елның җәендә «Адмиралтейский», «Олимп», «Палас» һәм «Пассаж» ябыла.

Прокат Татреспублика территориясендәге кантоннарны гына түгел, ә күршедәге Вотский (Удмуртия) һәм Чуваш өлкәләрен, Башкортстан республикасын да колачлап ала. Монда татарча субтитрлар белән беренче фильм – «Нерон һәм Агриппина»ның да роле зур була. «Таткино»да үзгәртеп эшләнгән картина башта «Электро» кинотеатрында күрсәтелә, аннары кантоннарга бирелә һәм күрше өлкә һәм республикаларга җибәрелә. 10 меңнән артык татар яшәгән Ижаудан хәбәр итүләренчә, фильм гаять зур уңыш казана.

Шул ук вакытта «Таткино» лабораториясе татарча «Бөек көндәш» («Великая соперница») картинасының титрлары буенча эшен тәгәлли; тагын ике зур фильм – «Эксцельсиор» балет постановкасы һәм 22 күренештән торган «Ике битлек» («Две маски») картинасы әзерләнә.

«Таткино» идарәсе «Сарай һәм кирмән» («Дворец и крепость») революцион кинокартиналарын сатып алу турында «Севзапкино» белән сөйләшүләр алып бара, әмма бәяләрнең югары булуы аркасында икенчел прокатка ризалашырга туры килә. Шул вакытта «Таткино» идарәсе рәисе Х. Сәйфи һәм аның урынбасары В. Егоров Мәскәүгә баралар. Сәфәрнең файдасы зур була: барысы 753 сумга мотор, ике счётчик, реостат һәм «Преступная рука» кинокартинасы сатып алына.

«Таткино» прокат белән шөгыльләнүдән тыш, фото-кинематография лабораториясе оештыру һәм кино төшерүне (җитештерүне) дә күздә тотыла. Әмма озак вакытлар бина булмау сәбәпле, лаборатория оештыру мәсьәләсе хәл ителми. 1925 елның маенда «Таткино» яңа бинага күчкәннән соң гына, лаборатория өчен дә урын табыла.

«Таткино» үзенең җитештерү-төшерү эшчәнлегендә республика тормышының төрле якларын колачларга тели: революциянең бер еллыгын, 1 майны, ТАССРның бер еллыгын бәйрәм итүне, Советлар съездын, совхоз һәм предприятиеләр эшчәнлеген, җитештерү тармакларының мөһим предприятиеләре эшен, мәдәният һәм көнкүреш хроникасы кебек мөһим мәсьәләләрне.

СССР Дәүләт планына Дәүләт киносы аша төшерү эшләре өчен 35 мең метр негатив кинотасма сатып алуга заявка бирелә. 1924 елның июлендә үк сынау эшләре уздырыла. Алар арасында – «кызыл очучы иптәш Бычковны җирләүне һәм Казанда империалистик сугыш инсценировкасының аерым мизгелләрен төшерү», «Казанда ян-

гын сүндерү депосының күрсәтмә материалларын төшерү», «В.И. Ленинны соңгы юлга озатканда матәм демонстрациясен кинога төшерү (өстәвенә әлеге картинада язулар татар һәм рус телләрендә)» [НА РТ, ф. Р-144, оп. 1, д. 3].

Республикада кино төшерә башлау объектив кыенлыклар белән бәйләнгән. Хисапларда билгеләп үтелгәнчә, белгечләр булмау сәбәпле эш бик акрын барган. Тәҗрибәле кинооператорлар кирәк булган. Шулай да «Казанда Октябрь революциясенең берьеллыгы» хроникасы төшерелгән. Мәскәү базарында плёнка булмау сәбәпле, хрониканы төшерү вакытлыча туктатылган, бары тик фотоаппарат белән генә төшергәннәр [НА РТ, ф. Р-144, оп. 1, д. 3].

Шуңа да карамастан, Казан кинематографистларының уңышлары хәтта башкала матбугатында да билгеләп үтелә. Премьерасы «Электро» кинотеатрында булган «Иптәш Луначарскийның Казанга килүе» хроникасы турында Мәскәүдә чыккан «Жизнь искусства» журналыннан беләбез: спектакль башланыр алдыннан Луначарский катнашучыларны хәзерге заман театрының бурычлары белән таныштыра. Наркомның сәхнәгә чыгуы шау-шулы, озакка сузылган алкышларга сәбәп була.

«Таткино» татар кинематографиясе берләшмәсе урындагы кинотеатрларда үзе төшергән кинохрониканы зур уңыш белән күрсәтә: «Луначарский Казанда» (400 метр). Якын арада республика тормышыннан һәм көнкүрешеннән берничә картина төшерү күздә тотыла» [Жизнь искусства, с. 17].

1926 елда «Таткино» татарлар тормышыннан алынган нәфис-көнкүреш фильм сценариена зур ихтыяҗ кичереп, феодализм чорыннан алып бүгенге көнгә кадәр татарларның тормыш-көнкүреше һәм хәзерге вакыткача булган казанышлар турында ике сценарийга конкурс игълан итә. Әгерҗедән яшь партия хезмәткәре Габдрахман Шакиров җиңүче була. Аның заявкасы буенча танылган кинодраматург Натан Зархи «Булат батыр» фильмының сценариен яза (режиссёры Юрий Тарич).

Безнең көннәргә кадәр сакланган «Булат батыр» фильмы «Совкино» һәм «Таткино» киностудияләренең беренче уртак постановкасы булды. Режиссёр ассистенты һәм фильмның консультанты – Каюм Поздняков (соңыннан беренче профессиональ татар кинорежиссёры).

Фильмда тарихи вакыйгалардан соң төрле лагерьларда калган аталар һәм балалар темасы күтәрелә. Тасма ниндидер сәбәпләр аркасында кенәз Потёмкинга тәрбиягә эләккән татар малае Әсфәннең язмышы турында сөйли. Прапорщик чинындагы Әсфән җәза отряды белән туган җиренә кайта һәм, баш күтәргән крестьяннар белән атасы Булат җитәкчелек иткәнен белгәч, аларның юлбашчыларын азат итә. Финалда этиле-уллы пугачёвчылар лагеренда калалар.

«Булат батыр» картинасы тарихи вакыйгаларны тирән һәм тулы чагылдыруга дәгъва кылмый. Ярлыларны яклаган кыю, ирек сөючән кеше турындагы хикәя маҗаралы-романтик жанрда төшерелгән.

Фильм илебездә дә, чит илләрдә дә бик зур популярлык казанган. Мәскәүдә чыккан «Кино» журналында шундый кызыклы факт китерелә: Германиядә, «Булат батыр» экраннарга чыкканнан соң, ниндидер бер ак эмигрант Антонов-Иванов, проекцион будкага кереп, фильмны юк итәргә теләгән [Навроцкий].

Фильмны төшерүнең барышы турында танылган татар композиторы Җәүдәт Фәйзи болай дип искә ала: «Съёмкалар Кремльдә, Казансу ярында барды. Мин дә шунда киттем. Кремльнең сул ягында, күпергә таба кеше агыла да ага. Кремль диварлары янында, Казансу ярында, Сөембикә манарасының түбәнге катларында чуар киемле кешеләр күренә, күбесе чалма, чапаннан. Капка янындагы калкулыкларда – туплар, солдатларның башында Екатерина заманыннан калган койрыклы драгун фуражкалары.

Менә каяндыр режиссёр һәм баш оператор утырган машина килеп чыга. Режиссёр рупорга берничә команда кычкыра да китеп бара, һәм шунда Кремль капкалары янында чын сугыш башлана! Мылтыклардан аталар, кылычлар ялтырый, сөңгеләр оча. Бөтен җирдә “ура!” дип кычкыралар...» [Алексеева, с. 154].

Пугачёв восстаниесе вакыйгаларын яңадан торгызган фильмның сценариен Натан Зархи һәм Юрий Тарич язган. Аде Войцик Булатның тәрбиягә алган кызы һәм баш күтәрүдә катнашучы Әсма ролен башкарган. Актриса Галина Кравченко Казан губернаторы бертуганының кызы тискәре Елена фон Брандт ролендә уйнаган.

Тарич картинаны чын вакыйгалар булган урыннарда төшерергә карар кылган. Съёмкалар вакытында аңа пугачёвчылар белән бергә атта чапкан татар партизанкаларының зур бер төркемен дә төшерергә кирәк була [Кравченко, с. 68].

Актриса Г. Кравченкога чабыш аты билгеләнә, ипподромда күнекмәләр ясарга мөмкинлек бирелә. Татар хатын-кызлары ат өстендә Мәскәү киноактрисаларыннан бер дә ким йөрмәүләрен белдерәләр.

Кино төркеме съёмкаларны уңышлы тәмамлый, һәм Казан «алына» [Кравченко, с. 68–72].

«Булат Батыр» фильмының афишасы

Казанның «Чаткы» кинотеатрында «Булат батыр» ел дәвамында күрсәтелгән. Фильм Идел буендагы баш күтәргән татар отрядлары (качкыннар) тормышыннан зур тарихи боевик буларак анонсланган.

Узган гасырның 70 нче еллары азагында Таткинопрокат директоры Ә. Беляев Дәүләт фильмнар фондында (Госфильмофонд) «Булат батыр» фильмын көч-хәл белән генә эзләп тапкан һәм кинокартинаның биш күчермәсен ясаган. Әлеге фильм Казан кинотеатрларында бара, аны бөтен республика, шул исәптән мамадышлылар да карый, нәкъ менә шушы

районның берничә кешесе тарихи тасманы яңадан халыкка кайтару инициаторлары булалар да инде. Бала вакытта алар фильмның массовкасында төшкән булганнар, һәм шул күренешләрне кабат карарга теләүләрен әйтеп, Таткинопрокат директорына хат язганнар. Ә. Беляевның фильмны тамашачыларга кайтаруында нәкъ менә шушы хат хәлиткеч роль уйнаган да.

1930 еллар – Татарстан Республикасында документаль кино интенсив формалашкан чор: кино материалын оештыруда үзенчәлекле формалар, документалистикада төрле жанрлар барлыкка килә. Шул вакытта татар кинематографистлары өчен махсус курслар да оештырыла. Әмма шуның белән бергә бу елларда тоталитар режим, урыннарда үзәк хакимиятнең басымчаклык итүе көчәя һәм тормышның барлык (дәүләт, хәрби, икътисади, мәдәни) якларын үзәкләштерү юлы белән, унитар-бюрократик совет дәүләте торгызыла. Бу процесс кинематографны үстерү концепциясендә дә чагылыш таба.

1927 елда Татарстан тамаша предприятиеләре идарәсе (ТУЗП) оештырыла, анда барлык берләштерелгән кино предприятиеләре белән бергә «Таткино» да кертелә. ТУЗП кинопрокат эшчәнлеген уңышлы дәвам итә. Татарстан тамаша предприятиеләре идарәсе рәисе итеп Шамил Усманов (1898–1937) билгеләнә. Ул Татарстанны радиофикацияләү турында хыяллана һәм аны гамәлгә ашыруга ирешә, Казанда радиостанция төзелешенә җитәкчелек итә. Төзелеш эшләре 1927 елның ноябренә тәмамлана. Шамил Усманов «Еженедельник ТУЗП» журналының баш мөхәррире дә була. Атнага бер чыга торган әлеге басмада Казанда барган театр һәм кино программалары гына түгел, кинокартина либреттолары да, тәнкыйть мәкаләләре дә басыла.

1928 елда ТУЗП бетерелә, ә җитештерү эшчәнлеге «Востоккино» Акционерлык Җәмгыятенә тапшырыла, Татарстан Республикасы аның пайчысы була. АҖ 10 төбәкне (шул исәптән Казакъстан, Кырым, Башкортстанны, Уссурия краен) берләштерә. Татарстан Республикасының өлеше төп капиталның 40 мең сумын тәшкил итә. Шул вакыттан алып 1932 елга кадәр ТАССРда кино җитештерү һәм кинофикацияләү «Востоккино»ның татар бүлекчәсе җитәкчелегендә тормышка ашырыла.

«Красная Татария» газетасы болай дип яза: «производственный план «Востоккино» проработан под знаком наибольшего приближения тематики к важнейшим вопросам советского строительства. По этому плану на нынешний год на долю Татарской республики падает производство двух картин. Одна из них – «Комета» уже закончена и скоро поступит в прокат. Сценарий картины написан В. Туркиным. Режиссер – В. Инкижинов. Вторая картина – «10 лет Татарстана» – режиссёры М. Вернер и А.Дубровский – также будет скоро закончена» [Красная Татария, 1929, 26 сент.].

Татарстан Халык мәгариф комиссариаты кушуы буенча Х. Кәримов яңа татар кинокартинасы өчен сценарий язган. Сценарийның нигезенә Х. Кәримовның «Җан исәбен алу вакытында» («Во время

переписи душ») әсәре яткан. Вакыйгалар 1897 елга карый. Яңа картина шул заман татарларының көнкүрешен, гореф-гадәтләрен чагылдырырга һәм татар крестьян баш күтәрүләренең көчәю тарихын күрсәтергә тиеш була.

«Востоккино» кинофильмнар җитештерү белән генә түгел, үз милли кадрлар әзерләү белән дә шөгыльләнә. «Востоккино»ның Татар бүлеге идарәчесе урынбасары В. Егоровның Мәскәү кино институты кадрлар секторына җибәргән запросы сакланган. Анда «Востоккино»ның татар бүлеге Гобәйдуллина Сәгъдайның Дәүләт киносы-техникумның Актёрлар бүлеген 1930 елда тәмамлавы турында дипломын ашыгыч рәвештә инде икенче мәртәбә җибәрүен үтенә.

«Востоккино»ның беренче адымнары, ул башлаган эшләр җирле матбугатта яктыртып барыла: «Татарское отделение “Востоккино” было организовано 1 апреля 1930 года. В него вошли 6 кинотеатров, 3 фото-ателье и 1 кинопередвижка. Отделение располагает 18 кинотеатрами в Татарии, 4 кинотеатрами в Автономной Вотской области, 48 передвижками, 6 фото-ателье, киноремонтной мастерской, столярной, художественно-плакатной мастерской. В Казани создана производственная база, регулярно выпускающая кинохронику, отражающую социалистическое строительство Татарской республики. В состав отделения вошли также агентства автономных областей Удмуртской и Марийской.

Кроме улучшений, произведённых в чисто техническо-эксплуатационном отношении, выразившихся в ремонтах зданий, инвентаря и имущества принятых кинотеатров и предприятий, перевода театров на беспрерывную работу, увеличение сеансов и перевода четырёх театров на двойную смену, – главное внимание отделения обратило на политпросветработу в театрах, организацию в каждом кинотеатре красных уголков, читален, комнат для игр, выставок, лекций и докладов. Перед отделением стояла большая работа по организации массового рабочего зрителя. Проведён целый ряд курсов для киномехаников. Организованы курсы сценаристов-татар» [Год работы…].

«Востоккино»ның Татар бүлеге каршында махсус сценарий цехы төзелә. Яшь сценаристлар Татреспублика тормышын чагылдырган сценарийлар язалар. Планда түбәндәге темаларны яктырту карала: «Дин белән көрәш – социализм өчен көрәш»; «Сәетгәрәй» (бөекдержавачыл шовинизм һәм җирле милләтчелек); «Яшь барабанчы» (хуҗалык-сәяси кампанияләрендә пионериянең роле) [Вельтман, 1931].

Сценарийлар остаханәсенең эше турында тыңлаучы А. Абызов болай дип яза: «Работающие в мастерских – 14 человек – организовали две бригады по составлению сценариев для засъёмки, в первую очередь, хроник, отражающих борьбу татарской промышленности за промфинплан. Работники мастерских прикреплены к предприятиям для изучения материала, который группируется и окончательно разрабатывается на своих производственных совещаниях. Готовые сценарии обсуждались на широких конференциях рабочих зрителей, при-

влекая одновременно к сбору материала представителей предприятий и комсомол…

От деятельности мастерских неотделима работа художественно-политических советов кинотеатров, руководство ими по организации зрителя, изучение его запросов, втягивание рабочего зрителя в контроль над кино (через стенгазеты, просмотры, дискуссии и пр.) и подготовка дополнительных кинокадров» [Абызов, 1931].

Башка бер газета мәкаләсендә документаль фильмнарның тематикасы турында сүз бара: «Сценарный цех “Востоккино” (реорганизованный из сценарных мастерских) заключил договоры с «Востоккино» на изготовление трёх сценариев на темы: “Борьба с религией – борьба за социализм”, о правом уклоне в нацполитике и об участии пионеров в хозяйственно-политических кампаниях. Либретто всех трех сценариев уже готовы и посланы в Москву» [Красная Татария, 1931, 18 сент.].

1931 елның июлендә Казанда киноленталарга подписьләр эшләү лабораториясе ачылу турында хәбәр ителә. Бу яңа фильмнарны җирле экраннарга чыгаруны шактый тизләтергә, Яңалифтәге язмаларны кулланырга мөмкинлек бирә [Красная Татария, 1931, 20 июля].

Татарстан АССР Хөкүмәте республикада кинематограф үсешен даими күзәтеп тора. «Востоккино»ның Татар бүлеге карамагына, кинофабриканы җиһазландыру өчен, элеккеге Казан Богородица хатын-кызлар монастыре биналары тапшырыла, анда киләчәктә тавышлы кинофильмнар чыгару планлаштырыла.

1929 елда «Востоккино» белгечләре Казанда ике фильм төшерә: «Комета» нәфис фильмын һәм «Татарстан. Дүрт елга иле» («Татарстан. Страна четырёх рек») документаль фильмын.

«Комета» фильмын (аның сценариен кинодраматург В. Туркин Рахманкуловның «Упкын» («Пучина») пьесасы мотивлары буенча язган) режиссёр В. Инкижинов төшергән. Фильм революциягә кадәрге елларда руханилар һәм сәүдәгәрләрнең хәерче татарларны эксплуатацияләве турында сөйли. Картина сюжетына кучер белән сәүдәгәр хезмәтчесенең лирик мәхәббәт тарихы үреп бирелә. Картина безнең көннәргә кадәр сакланмаган.

Фильм турында шул чор матбугатында басылган язмадан да белергә мөмкин: «Снимающаяся в татарской части города картина ставит себе основную задачу – создание подлинно национального фильма, лишённого лживой экзотики. Режиссёр «Востоккино» В. Инкижинов поставил себе целью создать подлинно восточную картину. Он осторожен в методике съёмки. Свою работу он называет экспериментом.

«Комета» фильмының афишасы

Взят национальный материал под углом социальной сатиры. Соединённый с условностями кинометода. Одновременно углублённая работа над актёрской техникой и, что главное, – поиски специфического стиля игры для национальных картин.

В создании картины "Комета" – участвуют: Пётр Репнин – роль купца, Н. Беляев – мулла, Иван Бодров – приказчик купца и любовник его жены, Поздняков – дворник, Закий Баязетский и Бенедикт Бугаев – хальфы, Фурасов и Брусков – баи. В женских ролях – известная киноактриса – Галина Кравченко и Валентина Вод. Снимает картину оператор Франциссон.

Уже сняты базары и улицы Казани, татарская чайная, сцены в мечети и медресе и т.д. Будущее покажет нам общую ценность этой интересной работы над поисками стиля восточных картин» [Март, 1929].

Фильмда төп рольләрнең берсен уйнаган актриса Галина Кравченко исә болай дип искә ала: «Как режиссёр – В. Инкижинов был профессионален и ловок. Было очень интересно сыграть женщину другой национальности. За две недели до начала съёмок я отправилась в Казань, чтобы пожить среди татар. Меня поместили в татарскую семью, и хотя Казань была моей родиной, все же в этой семье я впервые познакомилась со многими татарскими обычаями.

Съемки проходили в основном на натуре. Актёрский состав был сильный, В. Инкижинов пригласил на главные роли лучших актёров, таких, как М. Яншин, П. Репнин, И. Бобров, В. Вод. Помнится и то, что группа в средствах не была стеснена.

"Комета" оставила равнодушными и зрителей, и критиков, потому что содержание фильма безнадёжно устарело, и никакие хорошие актёры не могли дело поправить. История мошенника-муллы, объявившего скорый конец света, а для предотвращения бедствия, потребовавшего от прихожан пожертвований в пользу мечети, могла быть по жанру только комедией-гротеском. Показывать же все это как драму, считая, что ведёшь антирелигиозную пропаганду, можно было, только забыв, что мы живём уже в 1930 году, и людей волнует куда более серьёзные проблемы.

Мне лично очень грустно, что так получилось с "Кометой", так как я в этом фильме работала с большой отдачей. К тому же это была моя первая национальная роль» [Кравченко, с. 88–89].

Актрисаның тыйнак кына бәяләмәсе В. Инкижиновның 1929 елның октябрендә Парижга китеп, аннан кире әйләнеп кайтмавы белән бәйле була. Франциядә ул кырык елдан артык яши, иллегә якын фильмда төшә, дөньякүләм кино энциклопедияләренә керә. Әмма Инкижинов 1928 елда В.И. Пудовкинның «Чыңгыз хан варисы» («Потомок Чингис-хана») фильмында катнашып, бөтен дөньяда дан казана, анда ул төп рольне (Баирны) уйный.

Кино төшерү өчен Казанга башка төбәклэрдән кинематографистлар килә. Мисалга, 1929 елда «Чувашкино» республика башкаласында «Апайка» картинасын төшерә.

Картинадагы вакыйгалар 1918 елга, Казан чехословаклар корпусы тарафыннан басып алынган чорга карый. Анда большевикларның аклар тылында яшерен эш итүе һәм крестьяннарның оештыручылар авантюрасына мөнәсәбәте күрсәтелә. Сюжет үзәгендә 40 нчы завод һәм Алафузов заводы эшчеләренең 3 сентябрьдә булган баш күтәрүе тора. Сценарий һәм режиссура Максимов-Кошкинскийныкы, ассистент Георгий Парнэ, оператор Э. Никулеско. Төп рольләрдә: Тани Юн (кер юучы Таиса роле), Тимонтаев (татар коммунисты Вәлиев) һәм Малаев (акгвардияче Глинский). Экспедиция Казанда октябрьгә кадәр эшли [Красная Татария, 1929, 17 сент.].

Ун елдан соң, 1939 елның 28 августында Казанда Максим Горький турында трилогиянең соңгы өлешен тәшкил иткән «Минем университетларым» («Мои университеты») фильмын төшерә башлыйлар.

Мәскәүдәге «Союздетфильм» студиясенең куючылар төркемен «орденлы режиссёр» Марк Донской җитәкли. Картинаның титрларында түбәндәге исемнәрне күреп була: операторлар П. Ермолов һәм И. Малов, рәссам И. Степанов, композитор Л. Шварц. Казанда съёмкалар бер айга якын дәвам итә.

Яшь Горькийның Идел пристаньнаре буйлап йөрүен күрсәткән эпизодларның бер өлеше Идел ярында, Дубки янында төшерелгән. Меңнән артык кеше катнашкан массакүләм студентлар җыены күренешен Казан Кремле янындагы мәйданда төшерәләр. Казанның XIX гасыр ахыры итеп «декорацияләнгән» кайбер урамнары да кадрга эләгә: күпер буйлап корылган фонарьлар, кибет һәм склад ишекләре өстендәге элмә такталар («Трактир С.И. Вавилова», «Булочная А.Н. Артюхина», «Книжная лавка В. Карпова», «Магазин парижской обуви М.И. Каблукова»).

«Красная Татария» газетасында фильмны төшерү мизгелләренең берсе болайрак тасвирлана: «После десятка репетиций шумная улица замерла, приготовилась к съёмке. По сигналу режиссёра поехали подводы, пёстрый поток людей заполнил улицу, раздались крики разносчиков, с чайником в руке пробежал в трактир Алексей Пешков. Когда начали звуковую съёмку, в небе неожиданно показался самолёт и треском своего мотора сорвал звукозапись «шума толпы» на улице старой Казани» [Красная Татария, 1939, 11 сент.].

Урындагы прессага интервью биргәндә, Марк Донской болай дип билгеләп үтә: «В трилогии о Горьком мы продолжаем показ молодого человека, душу которого старались исказить люди. Как известно, «университетами» для Алексея Пешкова оказалась сама жизнь. Алексею Пешкову одно время тоже казалось, что выхода нет. Как мы знаем, он поднял оружие к своему сердцу – стрелялся, оставив удивительную записку: «В смерти моей прошу обвинить поэта Гейне, выдумавшего зубную боль в сердце. Останки мои прошу взрезать и осмотреть – какой чёрт сидел во мне за последнее время». Простые русские люди, с которыми он работал у булочника Семенова по 18 часов в сутки за три рубля в месяц, эти люди показали Алексею

Пешкову, что надо бороться за жизнь, за достоинство человека, за его освобождение…» [Красная Татария, 1939, 28 авг.].

Марк Донскойның «Минем университетларым» фильмы Россия кино сәнгатенең алтын фондына керә, халыкара кинофестивальләрдә, шул исәптән Венеция һәм Эдинбургта призлар ала.

1930 елда «Татарстан» фильмы режиссёры А. Дубровский, татар шагыйре Һ. Такташ белән бергәләп, «Камил» дигән баш астында, хәзерге татар авылы тормышыннан сценарий яза. Картина көз һәм кыш айларында татар шахтёрлар яшәгән Донбасста, Казанда һәм Арча кантоны авылларында төшерелә [Новые картины…].

«Камил» нәфис фильмы турында язучы һәм тәнкыйтьче Гомәр Галинең «История одного сценария» дигән кызыклы газета мәкаләсе сакланган. Шагыйрь-драматург Һади Такташның Татар академия театрында куелган яңа пьесасын ул татар совет драматургиясендәге иң яхшы әсәрләрнең берсе дип билгели. «Не ограничиваясь представлением в театре, Такташ написал еще сценарий по этой пьесе для кино и передал этот сценарий в «Востоккино». Мы с уверенностью ждали: вот «Востоккино» начнет съёмочную работу, и в этом же году татарские рабочие и колхозники, и вся трудящаяся масса Татарской республики увидят развёрнутую картину своей жизни и борьбы за ее переделку! А на деле: мастера из «Востоккино» взялись за переделку и проработку этого сценария и до того «переделали» и «художественно обработали», что в итоге получилась никуда не годная вещь… Переделка сценария «Камиль» явилась образцовой иллюстрацией того, как иногда опошляют идею создания кинофильма о жизни народов СССР» [Гали Гумер, 1924].

Рецензия авторы фикеренчә, «Востоккино» төшерү төркеменең төп хатасы шунда ки, алар бу эшкә иҗтимагый оешмаларны (беренче чиратта, язучыларны яки театр җәмәгатьчелеген) җәлеп итмәгәннәр генә түгел, бу «үзгәрешләр»дән хәтта Такташ үзе дә хәбәрдар булмаган. Нәтиҗәдә, күпме энергия, вакыт, акча бушка сарыф ителгән.

Такташ сценарие буенча, вакыйгаларның күп өлеше Донбасста бара, анда шахталарның берсендә рус һәм украиннар белән бергә татар эшчеләре дә промфинпланны үтәү өчен көрәшәләр, удар бригадалар оештыралар һ.б. Ә «үзгәреш кертүчеләр» Донбасс урынына Мәскәү электр заводын сайлыйлар һәм анда ике татар эшчесен китереп тыгалар [Новые картины…].

Гомәр Гали «Востоккино» кинематографистларының тагын берничә ялгышын билгели, алар, аның фикеренчә, рус һәм татар эшчеләре арасындагы интернациональ бердәмлекне механик рәвештә гәүдәләндерә, татар авылында колхоз өчен барган көрәшне күрсәтми, муллаларның колхозга каршы көрәшен тасвирлаган күренешләр дә гадиләштерелгән [Новые картины…].

Татарстан тормышыннан нәфис кинофильмнар төшерү буенча да эш туктамый. «Востоккино» Каюм Поздняков сценарие шартлы

рәвештә «Затон янында» («У Затона») дип атала һәм фанер заводы эшен яктырткан нәфис фильм төшерүне күздә тота [Красная Татария, 1930, 17 апр.].

Яңа кинокартина төшерү өчен Мәскәүнең «Востоккино» фабрикасы оештырган экспедиция Казанга 1931 елның августында килә. Яшел Үзән предприятиеләре үрнәгендә сәнәгатьтә милли кадрлар әзерләү һәм тәрбияләү турында нәфис фильм төшерү күздә тотыла. Фильмның сценарие 3 нче фанер заводында аның эшчеләр активы һәм республика сценарий остаханәсе катнашында карала.

Фильмның постановкасын кинорежиссёр Каюм Поздняковка ышанып тапшыралар. Татарстанны социалистик индустрияләштерү проблемаларына багышланачак фильм «Яшел Үзән баласы» («Малыш из Зелёного Дола») дип исемләнә [Янгиров, 1987].

Режиссёр социализм төзелешендәге уңышларны тере һәм якты итеп, образлы формада күрсәтү генә түгел, ә милли чикләнгәнлек һәм дошманлыкның теләсә нинди формаларына каршы булган илебез халыклары арасындагы интернациональ дуслыкның әһәмиятен ассызыкларга да тиеш була.

Яшел Үзәндә табигать кочагында башланган съёмкалар һава шартлары начараю нәтиҗәсендә туктатыла. Оештыру өлкәсендә дә көтелмәгән кыенлыклар килеп чыга, ахыр килеп, фильм экраннарга чыкмый кала [Янгиров, 1987].

Кинематография эшендә үз кадрларыңны булдыру һәм республика турында фильмнар төшерү өстенлекле юнәлешне тәшкил итә. «Востоккино» акционерлык җәмгыяте профессиональ булмаган сценаристлар өчен иң яхшы «картина өчен либретто» конкурсын игълан итә. Татар язучыларын һәм туган якны өйрәнүчеләрне сценарий язу эшенә тарту максатыннан, Татарстан тормышыннан алынган картина өчен иң яхшы либреттога конкурс башлана. Либретто республика көнкүрешен, аның хуҗалык төзелешен, культура революциясен һ.б. чагылдырган заманча совет темасына язылырга тиеш була.

Бу конкурста профессиональ сценаристлар катнаша алмый. Либретто буенча өч премия игълан ителә: беренчесе – мең сум, икенчесе – алты йөз сум һәм өченчесе – өч йөз сум» [Красная Татария, 1929, 25 апр.].

Шулай итеп, кыска гына вакыт аралыгында киноиндустрия булдыру буенча беренче адымнар ясала, уенга корылган һәм документаль кинофильмнар төшерелә. «Таткино» һәм «Востоккино» эшчәнлеге «Союзкинохроника»ның Татар бүлеген булдырырга ярдәм итә.

«Востоккино»ның Татар бүлеге җитештерү остаханәсе базасында 1932 елның 1 апрелендә Казанда «Союзкинохроника»ның Татар бүлеге оештырыла. Әлеге датаны Казан кинохроника студиясенең туган көне дип тә санарга мөмкин.

Әдәбият

Абызов. Сценарные мастерские приступили к практической работе // Красная Татария. 1931. 12 июля.

Алексеева Е.П. Казань. Кинематограф. Из века в век (1897–2014-е гг.). Казань: Центр инновационных технологий, 2016. 428 с.

Вельтман С. О кино Татарии // Красная Татария. 1931. 30 июля.

Год работы Татарского отделения «Востоккино» в Татарии» // Красная Татария. 1931. 6 апреля.

Гали Гумер. История одного сценария // Красная Татария. 1931. 17 июля.

Жизнь искусства. Л. ; М., 1924. № 48. С. 17.

Кравченко Г. Мозаика прошлого (рассказывает киноактриса). М.: Искусство, 1971.

Красная Татария. 1929. 25 апреля.

Красная Татария. 1929. 17 сентября

Красная Татария. 1929. 26 сентября.

Красная Татария. 1930. 17 апреля.

Красная Татария. 1931. 2 июля.

Красная Татария. 1931. 18 сентября.

Красная Татария. 1939. 28 августа.

Красная Татария. 1939. 11 сентября.

Март Вл. Новая татарская кинокартина «Комета» // Красная Татария. 1929. 11 июля.

Навроцкий С. // Кино. 1935. 10 марта.

НА РТ, ф. Р-144, оп. 1, д. 1, л. 8, 12.

НА РТ, ф. Р-144, оп. 1, д. 3.

Новые картины о Татарии // Красная Татария. 1930. 17 апреля.

Султанбеков Б. Альфред Лепа. Судьба, продиктованная эпохой // Республика Татарстан. 2000. 10 августа.

Янгиров Р. Первый призыв // Советская Татария. 1987. 27 августа.

Алексеева Елена Петровна,
кино белгече, тарих фәннәре кандидаты, Казан дәүләт мәдәният институтының кино һәм ТВ режиссурасы кафедрасы доценты